

A TELEP MINT METAFORA

A térkép szélén — Tar Sándor 2003-as novelláskötetének címe akár az egész életmű vonatkozásában megállhatná a helyét. *A ház a térkép szélén* című novella egy börtönviselt férfi hányattatásait meséli el egy libatelepen, az isten háta mögött, a teljes elállatiasodásig. Hamar kiderül, hogy a férfi sötét helyre került, ahol nem érvényesek az emberi együttélés általános normái és a civilizációs szabályok. A térkép széle azt a határt jelenti, ahonnan kezdve már nincs útmutató a kezünkben, nem ismerjük ki magunkat. Hiszen a térképek funkciója pontosan ez: a tájékozódást segítik a táj kicsinyített másának segítségével. A térkép a megismerést, a birtokba vételt rögzíti: az adott területen nem maradnak fehér foltok, a térkép rajzolóinak figyelő tekintete számba vette és rögzítette a földrajzi viszonyokat. A térkép a pontosan dokumentált táj, terep, mely jelzi az alapvető geográfiai specifikumokat. Segíti a tájékozódást, és ismeretlen terepen is biztonságot nyújt. A térkép a meghódított, felfedezett, domesztikált világ metaforája. Kiszorulni a térkép szélére azt jelenti, hogy olyan vidéken járunk, mely meglepetéseket tartogat az utazó számára, és nem kecsegtet a biztonságos tájékozódás lehetőségével. Ami nincs a térképen, azt nem ismerjük, következésképpen veszélyes, a civilizáción túli terület. Ennek a következményeit a novella főszereplőjének is meg kellett tapasztalnia a libatelepen.

A kortárs prózában, különösen annak a szegénységirodalomnak nevezett szegmensében, feltűnően gyakran valamilyen telep az események – vagy éppen az eseménytelenség – helyszíne. Barnás Ferenc *A kilencedik* című regénye egy Pomáz melletti telepen játszódik, Kiss Tibor Noé *Aludnod kellene* című könyve egy nevezetelen telepen, Juhász Tibor *Salgó blues* című szociográfiája Salgótarján egy lakótelepén játszódik, az Acélgyári úton, valamint Antal Balázs *Le* című novelláskötete több darabjának is egy meg nem nevezett telep a helyszíne. De ha visszatekintünk az időben, akkor eszünkbe juthat akár Kassák Lajos *A telep* című regénye is 1933-ból. A közös ezekben a művekben az, hogy a periféria a helyszínük, egy olyan tér, mely elkülönül a városoktól, falvaktól, ez a tér, a telep, pedig egy szociológiai-pszichológiai állapot, életforma metaforájává válik.

A tér szerkezetét a foucault-i diskurzus rendje határozza meg, a diskurzus rendjét pedig az érte folyó harcban részt vevők közötti erőviszonyok. A diskurzus rendje a kizárások rendszere, pontosan rögzítve van, hogy kinek, hol, miről és mikor szabad beszélni, valamint az is, hogy kit hallgatnak meg egyáltalán, és ki az, akinek csak hallgatnia szabad, vagyis kik és milyen körülmények között jutnak szóhoz a nyilvánosság tereiben. Ez a rend leképezi a társadalmon belüli gazdasági-politikai

---

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

erőviszonyokat. A perifériára szorultaknak pedig legtöbbször esélyük sincs részt venni ebben a harcban, hiszen sem vagyonuk, sem egyéb tőkájük nincs. Nyelvük sincs, melyen szólni tudnának a nyilvánosság tereiben. Ahogyan Tar Sándor mondta egy interjújában, a nyelvnélküliek társadalma ez, akik nem tudnak megszólalni a hivatalokban, és nincsenek egymáshoz sem gyengéd szavaik. A nyelvi kompetencia hiánya pedig hasonló megfosztottság mint a szegénység; elzárja a javakhoz való hozzáférés lehetőségét.

A szociológusok számára régóta jól ismert jelenség a szegregátumok, vagy más néven a gettók kialakulása. Váradai Mónika és Virág Tünde azt írják a térbeli kirekesztés mintáit vizsgálva, hogy

a szegénység koncentrációja és az etnikai szegregáció ugyan a gettók jellemző vonása, de gettóról csak akkor beszélhetünk, ha jelen van négy meghatározó eleme: (1) az adott terület élesen elválnak a település többi részétől, jól körülhatárolható; (2) a területet és az itt élő családokat a többségi társadalom negatív jelzőkkel illeti (stigma); (3) az itt élő családok nem saját döntésük alapján, hanem valamiféle (gazdasági, adminisztratív, szimbolikus) kényszer hatására költöztek ide; és (4) a többségi társadalomtól elkülönülő, párhuzamos intézményrendszert használnak. A gettó térben elkülönített társadalmi, intézményi rendszere egyrészt a kirekesztett csoport maximális gazdasági kizsákmányolását szolgálja, másrészt azt, hogy megóvja a többség tagjait a gettóban élőkkel való kapcsolatokról, mindennapi érintkezésektől, s így azoktól a szimbolikus veszélyektől, amelyek a többség szemében a gettó lakóihoz kötődnek.¹

A szociológia által vizsgált faktorok a szegénységről szóló irodalomban poétikai szemponttá válnak: a szegények lakóhelye elválnak a település többi részétől, lakói stigmát viselnek, kényszerek érvényesülnek rajtuk, párhuzamos társadalmat alkotnak.

Ez valamennyi, fentebb felsorolt prózai műben megfigyelhető. Nézzük először is Kassák telepét!² Egy sátortáborról van szó, melyet egy üzleti érzékkel bíró ember létesített azok számára, akik a gazdasági világválság idején elveszítették a munkájukat, és nem tudják fenntartani magukat – vagyis kényszer hatására választották ezt a megoldást. A sátortábor a fővároson kívül van, a lakók vonattal vagy biciklivel tudnak beutazni a dolgaikat intézni. Közigazgatásilag egy faluhoz tartozik, de attól is elhatárolódik térben. A koldusszegény lakókat a falusiak is lenézik, a kocsmáros a „város hulladékai”-nak, a bérlő pedig „modern csavargóknak” nevezi, és csendőrökkel ellenőrizteti őket. S annyiban is érvényes rájuk a szociológiai leírás, hogy

¹ VÁRADAI MÓNIKA Mária és VIRÁG Tünde, „A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben”, *Szociológiai Szemle* 25, 1. sz. (2015): 89–113, 90.

² KASSÁK Lajos, *A telep* (Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet, 1933).

saját szabályrendszerük, saját erkölcsaik vannak. A meztelenséget például nem szégyellik, és szerelmi életükben is meglehetősen szabadosak.

Kiss Tibor Noé *Aludnod kellene* című művének³ telepére nyílegyenes bekötőút vezet a közeli faluból. Amikor az egyik szereplő, Gulyás Feri biciklivel megy haza a kocsmából, akkor

azt is érezte, hogy ez nem a valóság, hanem csak valami kivételes állapot, ami hamar elmúlik majd. Még oda sem ért a kereszteződéshez, de már öszszeszorult a torka. És aztán mintha átlépett volna egy láthatatlan határt, elnyelte a reménytelen szürkeség, a világból eltűntek a színek és a kontrasztok. A bekötőúton haladt, a telep felé.⁴

A pár házból álló telepről aki teheti, menekül, a nők sem maradnak itt meg. Több kritikus is szóvá tette, hogy a telep férfiak lakhelye, akik alkohollal oldják magányukat.

A telep a leírások szerint szinte állatorvosi lova az összes hasonló telepnek. Nyomorúság, lepusztultság, magány, alkohol, rosszul kivitelezett ötletek, füstbe ment tervek, és az általános romlás érzéki megjelenítései: a szagok, a látványok, a hangok mind kellemetlenek, az otthontalanság érzetét keltik, akárcsak a felbukkanó varjak motívuma. Semmi sem oldja az általános nyomorúságot. Míg Kassák telepén a lakók jókedvűen fürdenek a folyóban, és esténként közösen főznek, üldögélnek a tűz körül, énekelnek, Kiss Tibor Noé telepén nyoma sincs a közösségi érzésnek, jókedvnek. S mintha csak Tar soraira rímelnének Tatár Pista gondolatai, amikor a térképet nézegeti: „A térkép szélén megtalálta a világ legeldugottabb településeit. Csoda, hogy nem estek le a földgolyóról. Csak egyvalamit keresett hiába az atlaszban, a telepet.”⁵ A telep tehát éppúgy leszorult a térképről, mint Tar helyszínei. Ahogyan Balázs Imre József írja róla:

A telep tehát olyannyira periférikus, hogy még a világ legszélén lévő helységekhez képest sem létezik: eldugottabb a legeldugottabbnál. A helyszín és annak leírása következtében nem kell külön részletezni és okadatolni, miért olyanok a megjelenített életek, amilyenek. A tér és az életutak kölcsönösen determinálják egymást.⁶

³ Kiss Tibor Noé, *Aludnod kellene* (Budapest: Magvető Kiadó, 2014).

⁴ Uo., 20.

⁵ Uo., 63.

⁶ BALÁZS Imre József, „A perifériák perifériái”, *Műút*, 2014. december 29, <http://www.muut.hu/archivum/10661>.

Antal Balázs kötetében⁷ több novella játszódik egy egykori bányásztelepen, melyet utak kötnek össze a várossal. A többihez hasonlóan a *Le telepe* is a világvége, a civilizáció felfüggesztése, a reménytelen szegénység, a zártság, a kitörés lehetetlensége. Ahogyan az első novellában olvashatjuk: „A világ mozgott, a telep nem.”⁸ A telep továbbá munkanélküliség, elhagyatott gyárak, lerohadt munkásszállók, bezárt kocsmák, eladó házak sora. Ahová naponta csak kétszer jár busz, és ahonnan menekülnek a fiatalok, és ahol megállt az idő. A mindenkori telepen nájlintonthokás, keszkenős nénik melegítik a levest a menyecskeszoknyás gázpalackra kapcsolt tűzhelyen, láncra kötött kutyák viczorognak az idegenre, a kocsmában pedig mindenki ismer mindenkit.

Antal novelláinak nagy részében nem is az a fontos, hogy mi történik, hanem az, hogy hol. A helyszín mindent meghatároz, azt is, hogy mi történhet ott, és azt is, hogy mi nem – és a „mi nem” legalább annyira fontos, mint az, ami valóban megtörténik. Két írásnak, *Az ember, a telep, a szomorúságnak* és a *Pusztai vázlatnak* nincs is cselekménye. Mindkettő elhagyatott, lepusztult vidék leírását nyújtja, az előbbi egy bányavidékét, az utóbbi pedig egy síksági nagyváros (Nyíregyháza?) peremvidékét. A képek szuggesztívek, víziószerűek. Mint például ezekben a sorokban:

[...] a fallal körülvelt erődökkel teli gazdag előváros szegélyén öregek laknak csószkunyhókban vagy annyiban sem, csak szétrohadt mikrobusz kasztniban egy kiegészített legelő szélén pár rossz kutyával meg egy csomó bűdös birkával, hatalmas kecske- meg libatelepek nyúlnak ameddig a szem ellát, örökké mocskos és bűdös és jobbra sohase jutó fiatal nőekkel meg férfiakkal [...].⁹

A táj ezekben a leírásokban nem csupán helyszín, hanem sors, vagy annak is a hiánya. A táj erő, meghaladhatatlan adottság, legyőzhetetlen mitológiai istenség, mely kívül van a normális téren és időn. Ebben a meghatározottságban vergődnek a novellák szereplői is, kitörésre képtelenül, noha néhány gyenge kísérletet tesznek erre. Mint például az a csibész kisfiú, aki a *Vendéget hívni, esőt várni* című novellában elemel egy pénztárcát a kocsmában, és ebből vesz magának buszjegyet a végállomásig, mely vélhetően a közeli nagyvárosban van. Hogy mi lesz a sorsa a továbbiakban, az a novellából nem derül ki, de könnyen sejtethető. Tar Sándor *A mi utcánk* című kötetének egy-egy darabja juthat az eszünkbe, melyben az utca lakói megpróbálták megszökni nyomorúságos sorsuk elől, persze maga a terv, a kísérlet is csupán azt teszi hangsúlyossá, hogy ez lehetetlen.

⁷ ANTAL Balázs, *Le* (Budapest: Fiala Írók Szövetsége, 2017).

⁸ Uo., 8.

⁹ Uo., 191.

Barnás Ferenc *A kilencedik* című regényének¹⁰ is telep a helyszíne. Pomáz környékén, egy nagycsalád életén keresztül láthatunk rá arra, mit jelent a társadalomból való kirekesztettség. A tizenegy gyerek és a szülők szoba-konyhás kis házban élnek. Éjjel egymáshoz zsúfolódva alszanak, többen egy ágyban, egy takaróval, az apa pedig kint a konyhában. S mivel sokszor nem tudnak fűteni, és nincs elég takarójuk, télen a nappali ruhájukban alszanak, pedig az sincs sok. A gyerekek gyalog járnak iskolába, mert nincs pénzük buszra, és a községi tanácstól kapnak olykor ingyen ruhát, ami persze nem éppen rájuk való.

A szegénységen túl a gyerekeket az is stigmatizálja, hogy nincsenek birtokában azoknak a készségeknek, melyekkel a többségi társadalomban boldogulni lehet, leginkább a nyelvnek. A narrátor gyerektől szokatlan éleslátással állapítja meg, hogy a szüleinek nincs idejük foglalkozni a beszédkészségükkel. Ezért a nemtörődömséget a gyerekek súlyos árat fizetnek. A beszédbeli fogyatékoság ugyanis kirekesztést jelent, az élethelehetőségek beszűkülését, és magányra, a saját maguktól, valamint a közösségtől való elidegenedésre kárhoztatja a gyerekeket. A diktatorikus hajlandóságú, igazi patriarchális családfő tragikus hanyagságát még nyilvánvalóbbá teszi, hogy ő maga nagyon jó meggyőzőkészséggel rendelkezik, és jól ért az emberek nyelvén. Ahogyan a gyerek írja: „ő egy idegennel egészen másképp viselkedett, mint velünk”,¹¹ valamint a munkán és a tudományon kívül másról nem lehetett vele beszélni. Vagyis a gyerekek nyelvi fogyatékosága nem csupán a külvilággal, hanem a saját apjukkal szemben is kiszolgáltatottságként jelentkezik, mellyel vissza lehet élni. S az apa éppúgy visszaél ezzel, mint a külvilág, igazi zsarnokként viselkedik a családban.

Juhász Tibor *Salgó blues* című szociográfiája¹² tipikus rendszerváltás utáni élethelyzeteket mutat be. Salgótarjánban, az egykori szocialista mintavárosban bezárt az acélgár, emberek tömegei maradtak munka nélkül, és az egykor legmodernebb, legértékesebb házakat már kolduspalotáknak hívják. Régen sorompóval zárták el a városnak ezt a részét, a történet jelenére azonban a gazdasági változásoknak köszönhetően lett belőle rossz hírű nyomornegyed. A szocionovellákban felbukkanó alakok a Kék Acél nevű kocsmában isznak, és ahogyan a narrátor elbeszélget velük, sorra fény derül arra, hogyan siklott ki az életük, és milyen stratégiákkal próbálnak boldogulni. A kocsmá afféle központi és közösségi térként funkcionál: itt ismer meg az olvasó embereket, történeteket, itt szövődnek hiábavaló tervek, álmok.

A telepek önmagukra záródnak, nemcsak térben, hanem sokszor időben is. A jövő ismeretlen, tervezhetetlen és ezért értelmezhetetlen, folyását főként a ciklikus egymásutánosság határozza meg, mely inkább a múlt, mint a jövő felé nyitott – ha nyitott egyáltalán. A jelen katasztrófáinak oka legtöbbször a múltban gyökerezik: rossz döntésekben, elszalasztott lehetőségekben, vagy éppen olyan gazdasági-

¹⁰ BARNÁS Ferenc, *A kilencedik* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2006).

¹¹ Uo., 133.

¹² JUHÁSZ Tibor, *Salgó blues* (Budapest: Scolar Kiadó, 2018).

politikai változásokban, melyekre a telepi lakóknak nem lehetett ráhatásuk. Ahogy Tar Sándor *A mi utcánk* című novellafüzérében is olvashatjuk: a lakók nagy reményekkel költöztek az utcába, házasodtak, családot alapítottak, házakat kezdtek építeni. A munkahelyek megszűntek, a családok szétestek, a házakat pedig sosem fejezték be. Minden félbemarad, jövő nincs, a múltat pedig el akarják felejteni.

Ez a magára záruló tér- és időszerkezet meghatározza az elbeszélésrendet is. Zárt térről és időről, zárt közösségről van szó, és a mindenkori elbeszélő egymás után ismerteti meg az olvasót a főbb szereplők történetével. Házról házra megy, emberről emberre, és szép lassan mindenkiről kiderül, hogy miért is feneklett meg az élete a telepen. A narráció többnyire egyes szám harmadik személyű, a narrátor tekintete vándorol, bejárja az adott tér minden szegletét, és pontos leírást ad róla. (Nem véletlen, hogy Juhász Tibor Mészöly Miklóstól választott mottót.) Sok kis apró történetről van szó többnyire, melyek egymásbakavarodnak, egymást igazolják vagy éppen viszonylagosítják, hiszen a narrátor is hol az egyik, hol a másik szereplő nézőpontjából mesél el valamit, de nincs egyetlen nagy történet, mely valahonnan valahová tartana. Nincs teleológia, nincs kiút a telepek zárt világából, a sok kisebb történet is inkább az állapotszerűséget erősíti. Rendszerré állnak össze, és az egész társadalmi réteg megrekedését, kudarcát demonstrálják. Variációk egy témára, arra, hogyan maradnak a tér meghatározott darabjának a foglyai, hogyan szorul ki emberek sokasága a térkép szélére.

Párhuzamos világok alakulnak ki a térben, melyek az időnek is más dimenzióiban léteznek, de a telepeken egymást metszik a különböző idősíkok: az egykori világ maradványai, szokásai, tárgyi kultúrája és a jelenéi. Az Acélgári út rendszer-váltás előtti állapotban megfeneklett világában laptopokkal, mobiltelefonokkal csencselnek, Antal Balázs egyik kihalt, elhagyatott telepén pedig kutyaviadalokat rendeznek. Összeérnek az idő különböző dimenziói, és így még jobban kiemelik a köztük levő feszültséget. De hiába is történnek próbálkozások arra, hogy a telepek lakói boldogulni tudjanak a naptár szerinti időben, ez rendre kudarcba fullad, és visszahullanak a térkép szélére szorult, zárt terekre jellemző, nyomasztó, múlttal kevert örök jelenbe, mely nem nyitott a jövő felé.

A telepek, az önmagukra záródott, a település többi részétől elváló terek, melyek lakói stigmát viselnek, gazdasági, adminisztratív vagy szimbolikus kényszer hatására költöztek ide, és elkülönülnek a többségi társadalomtól, egyre gyakrabban bukannak fel a kortárs irodalomban, nem függetlenül a társadalomban zajló folyamatoktól. Ám míg a hivatalos intézmények nem vesznek tudomást róluk, leszorítják őket a térképről, addig az irodalomban éppen az ellenkező folyamat zajlik: megismerés és dokumentálás, a tájékozódás segítése, valamint a diskurzus rendjének az átstrukturálása, a nyelv nélküliek szóhoz juttatása a nyilvánosság tereiben.